

אורי צבי גרינברג ועליית גראבסקי*

פנחס גינוסר

עלייתה, שקיעתה והשלכותיה הפוליטיות והאידיאולוגיות של העליה הרביעית

בשנת 1924 נקט ראש ממשלת פולין ו' גראבסקי צעדים כלכליים ששטמו את הקרקע מתחת רגליהם של רבים מ'המעמד הבינוני הנמוך' היהודי באותה ארץ, שהיה כבר מדולדל בלאו הכי ופרנסתו בלתי בטוחה. מעמד זה היה מורכב בעיקרו מסוחרים זעירים, מתווכים, בעלי מלאכה ותעשיינים זעירים. כלו בשבילם כל הקצין בפולין ונסתתמו אפשרויות ההגירה לארצות-הברית של אמריקה שהגבילה דווקא אז את ההגירה אליה, ההגבלה שנודעה בשם 'קוטה'. ארצות אחרות, רצויות למהגרים היהודים מפולין, היו חסומות ממילא.

אותם צעדים כלכליים פולניים, היו רק מרכיב אחד מסבלות יהודי מרכז אירופה ומזרחה: 'נחשול משטמה ומצוקה שעוד לא היה דוגמתן, עוברת היום על היהדות באירופה המרכזית והמזרחית ... ישנה גזרת גירוש כללית [הפיזור שלי – פ"ג] גם בלי גושפנקא ובלי פקודה מיוחדת'. [הסיפא מכוונת ללא ספק לגזרות גראבסקי – פ"ג].¹

מכוח אותם תנאים זרמה ארצה עלייה המונית (בממדים של אז). מיוני 1924 עד יוני 1926 באו לארץ חמישים וחמישה אלף עולים וירדו חמשת אלפים, ובשנת 1925 נוצר רושם 'כאילו העם היהודי זורם וימשיך לזרום ברכבותיו לארץ ישראל'.² מיולי 1926 היה מאזן ההגירה שלילי. בשנת 1928 'הגיע השפל בעלייה לעומק שלא היה כמותו בכל תקופת המנדט'.³ בשנות משבר העלייה הרביעית היתה פסיכוזה של ירידה מהארץ, מלווה בתופעות ציניות, כגון ייסוד 'אגודת חוזרים למולדת' (פולין).⁴ האווירה הכללית היתה של אכזבה ויאוש מסיכויי הגשמת הציונות.

לא עלה בדעתם של 'עולי גראבסקי' מן המעמד הבינוני – שהטביעו את חותמם על העלייה הרביעית – לשנות את אופני ההתפרנסות שלהם ואת אורח חייהם. הם באו כדי להימלט מקשיים ולא כדי להעמיס על עצמם קשיים הכרוכים בשינוי אורח החיים, ולו גם לשם הגאולה הלאומית. כאן הם התנגשו באתוס שיצרה תנועת הפועלים.

הגדולה במפלגות הפועלים, אחדות-העבודה, דגלה מאז שנוסדה ב-1919 ב'סוציאליזם קונסטרוקטיבי' והניחה, ש'א"י תיבנה מן היסוד כחברה סוציאליסטית, ע"י הון לאומי שיועמד ע"י התנועה הציונית לרשות מחנה הפועלים המאורגן'.⁵ דרך המלך של בניית ארץ-ישראל העברית היתה לדידה הקמת משק יצרני קולקטיבי

* מאמר זה הוא חלק ממחקר שנתמך ע"י הקרן למחקר בסיסי שליד האקדמיה הלאומית למדעים. אני מודה לפרופ' מאיר אביזהר ולד"ר חנן חבר על הערותיהם המועילות ולמר יוחנן ארנון על המידע והמסמכים שסיפק לי.

ש'ספינת הדגל' שלו היא ההתיישבות החקלאית, ואותו משק ומקימו נתכנו 'ארץ-ישראל העובדת'. מפלגת הפועלים השנייה בגודלה, הפועל-הצעיר, שהיתה שותפתה של אחדות-העבודה להנהגת ההסתדרות, החזיקה ביסודו של דבר באותן עמדות. היו בין שתי המפלגות הבדלים במינוח (הפועל-הצעיר סירב, למשל, להשתמש במונח 'סוציאליזם'), בדגשים ובמסקנות אופרטיביות, אך הן היו בחזית אחת בכל הנוגע לאופן בנייתה של ארץ-ישראל העברית.⁶

מתוך כל אלה נוצר ניגוד ובעקבותיו מתח רב בין אנשי 'ארץ-ישראל העובדת' – שהטביעו חותם על העלייה השנייה והשלישית – לבין אותו יסוד דומיננטי בעלייה הרביעית (ומייצגיו בתנועה הציונית, שהמפורסם בהם היה סיעת 'עת לבנות') שהיה מנוכר לשאיפותיהם, התרכז בכמה ערים ועסק במסחר, בבניית דירות והשכרתן ובעשייה זעירה, וניהל אורח חיים הדומה לזה שהיה לו בפולין.⁷ בפובליציסטיקה הציונית הם כונו 'נאלבקים', על שם רחוב בווארשה שבו התרכז מסחר יהודי זעיר. הנציגים הפוליטיים והפובליציסטיים של אותו מעמד בינוני נאבקו נגד הדומיננטיות של תנועת הפועלים ושל ההתיישבות החקלאית, כלומר נגד הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי. כבר בשלב הגאות של העלייה הרביעית התגלה היחס האמביוולנטי של תנועת הפועלים אליה. בוועידה השביעית של פועלי ציון (ימין) שנפתחה ב־5 באוגוסט 1925 נתקבלו בין השאר ההחלטות האלה:

[הוועידה] מציינת את החשיבות שבהתגברות העליה, המקבלת את האופי של עליה המונית. – – –

השתתפותו הגדלה של המעמד הבינוני בה הבליטה עוד יותר את הניגודים המעמדיים שבציונות וחדדה אותם. התרבותו של היסוד הבעל-בית בארץ-ישראל היתה לאות לכל הכוחות האויבים לפועלים לארגן את ההתקפה שהוכנה מזמן על עמדות הפועלים במשק הארץ-ישראלי, על מקומם בעליה, על הסתדרותם המעמדית ומוסדותיה העצמיים בארץ, על התישבות הפועלים ועל צורותיה הקיבוציות בפרט.

וכך נטען: 'המערכה בין המחנות בתנועה הציונית היתה נטושה לאורך כל החזית. היא מצאה את ביטויה הממשי בקונגרסים הציונים, שקבעו את קו פעולתה של התנועה בעלייה ובהתישבות, חרצו את גורל התקציב הציוני, גזרו את דין חלוקת הסרטיפיקטים.'⁸ כלומר: הוויכוח לא היה אידיאולוגי בלבד אלא גם קיומי. ההתקפה על ערכי העלייה השלישית ודרכה, שהיתה פועל יוצא של התגברות היסוד של המעמד הבינוני בעלייה הרביעית, באה גם מצד שמאל, מן האופוזיציה השמאלית בהסתדרות. זו נהנתה מתגבורת בימי העלייה הרביעית⁹ וסברה כי מכאן ואילך תיבנה הארץ בדרך קפטיסליסטית ויש לנהל ביישוב מלחמת מעמדות, כמקובל בכל הארצות הקפיטליסטיות המפותחות.¹⁰ ההסתדרות צריכה להסתלק מפעילות משקית ומתפקידים ציוניים ולהיות מסגרת על של איגודים מקצועיים לכל דבר. חלק מאלה שהגיעו לכפירה בתפיסת הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי, כלומר בתפקידה הציוני של תנועת הפועלים, הגיעו לידי כפירה בציונות בכלל. בבחירות לוועידה השלישית של ההסתדרות, שנערכה בדצמבר 1926, זכו רשימות האופוזיציה

השמאלית ל-13% מקולות הבוחרים,¹¹ אבל היא היתה קולנית ביותר בריכוזי הפועלים בערים הגדולות.

אפילו באחדות-העבודה התערערה האמונה שאפשר יהיה לפסוח על השלב הקפיטליסטי בבניית המשק הציוני.¹² בעקבות אותה עלייה היא הכניסה תיקונים בקונספציה של 'הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי' ושילבה בו את הגברת המאבק המעמדי בעיר, אך היא הוסיפה להחזיק באותו 'סוציאליזם הקונסטרוקטיבי' בתור דרך המלך של ההגשמה הציונית ולחמה במערערים עליו.¹³ אורי צבי גרינברג עולה לארץ בכ"ו בכסלו תרפ"ד (4 בדצמבר 1923), ומאז ועד סוף ימי העלייה הרביעית הוא עצם מעצמה וכשר משרה של 'ארץ-ישראל העובדת'.¹⁴

סוגיית העלייה ההמונית היתה אז אתגר מרכזי לכתיבתו הפובליציסטית.¹⁵ גם בשירתו מאותן שנים¹⁶ יש רמזים לאותה סוגייה. ניתן להבחין בכתיבתו באותו עניין בשלושה שלבים: הראשון שקדם לאותו גל; השני – בתחילתו של הגל ובעיצומו; השלישי – מששקע הגל ונשתררו האכזבה והייאוש.

לפני גל העלייה הרביעית

בטקסטים הראשונים שהוא כותב בארץ אפשר לגלות שהוא ער לניגוד שיוחרף בעקבות העלייה הרביעית: הניגוד בין עולמו של המעמד הבינוני (ואלה הם ההמונים) לעולמו של הקומץ הפועלי-החלוצי.¹⁷ מאמרו הראשון בארץ 'עלי קרקע כאן',¹⁸ מוקדש להרס הקיום היהודי באירופה, לריקבוננו ולחוסר התוחלת שבו, לעומת 'יצירת העובדים העברים על האי המנוצר [הנתון במצור – פ"ג] שבין ים ומדבר' שהיא 'שירה וקסם'. הדיכוטומיה בין הגולה לארץ-ישראל היא גם דיכוטומיה בין עולם כלכלי, חברתי ותרבותי שמוטבע בו חותמו של המעמד הבינוני לבין עולם שמוטבע בו חותמו של ציבור הפועלים-החלוצים. באותו מאמר אין עדיין כל סימן לרושם ש'כאילו העם היהודי זורם וימשיך לזרום ברכבותיו לארץ ישראל'.

באדר א' תרפ"ד מופיע מאמרו 'רגב', שבו הוא מזהיר מפני האשליה שהציונות תתגשם באמצעות עלייה המונית סטיכית של מבקשי פרנסה, וקורא להסתמך רק על קומץ החלוצים, נאמני החזון הציוני שהם לא יהיו בין היורדים במשבר העלייה השלישית.¹⁹

לפי המאמר אפשר לחשוב שיוורדים רק האלמנטים הלא-חלוציים, אולם בשיריו מאותה שנה: HEROICA ו'התנצלות' הוא מספר על פועלים חקלאיים 'חלוצים' שגם הם נטשו את הארץ וקורא לכל אחד מהם 'בוגד', אולם אין הוא מתייחס אליהם כשם שהוא מתייחס אל הלא חלוצים. עברם החלוצי מעניק להם הוד מיוחד: פְּמָה קְדוֹשָׁה זו הַיָּד שֶׁפָּעַם אָחַת תְּפִסָּה מְעַדֵּר וְהַקִּיפָה בְּצֵה שְׁלֹנָה [הפיזור במקור].²⁰ ב'התנצלות', שהתפרסם באפריל 1924,²¹ הוא מבליט את הניגוד בין בעלי הרכוש ('האחרים') הנהנים מעמלם של הפועלים ובין אנשי 'ארץ-ישראל העובדת' שהם

המשען לקיום היהודי ואין הוא מסתיר את כאבו על כך שלא הבונים נהנים מפרי עמלם, אלא האחרים:

אתם נושאים על כתפיהם אי־ישראל בצרעתו ...
אתם בונים דבירים לבנים לאחרים, לאחרים, שיבואו לחג, חג, במקום שהיה
מדבר, תנים – –
אני יודע זאת וכואב עד צפרני הרגלים. ...

ובירושלים המנותחת הוא מתייחס בגועל לחנוונות היהודית בירושלים: בתוך פצעייה החנוניות למפלת ולנבלות.²²

אצ"ג בתחילתה של העלייה הרביעית ובעיצומה

יחסו לעלייה הרביעית היה מלכתחילה אמביוולנטי (ממש כאותן החלטות של ועידת פועלי־ציון שצוטטו לעיל): 'העליה האחרונה מקונסטנצה, זו שמשמחת אותנו מטעם ידוע ומאפילה עלינו מטעם אחר.'²³

ארבעת הגיליונות של סדן (כתב עת בעריכתו שכתב בו את הרוב המכריע של הטקסטים) שהופיעו בתרפ"ה רוויים ברגישות לסכלם המידי של יהודי מזרח־אירופה, הרבה יותר מאשר ביטאונים עבריים אחרים בארץ.²⁴ המשפט הפותח בגיליון הראשון הוא זה: 'היהדות המפוזרת, אשר יצאה מדמיה, לאחר כל הזוועות בעולם – מתנונת על אדמת הסלעים ושוקעת. כלו לה, ח"ו, כל הקצין.'²⁵ 'ואוי אוי אם הגיעה השעה החשכה, שנזכרו הרוכלים בפולניה סוף־כל־סוף בארץ ישראל! [הפיזור במקור] בפולין – סוף כל הגלויות. זהו סימן שכלו כבר כל הקצין.'²⁶ בשני הריכוזים היהודיים המרכזיים – הרפובליקה הפולנית וברית־המועצות – נעשו החיים היהודיים לבלתי אפשריים.²⁷ אין הוא רואה זאת כמצב בר חלוף.²⁸

מתוך ראייה זו הוא שם ללעג את המחפשים פתרונות כלשהם במסגרת הקיום היהודי בגלות: את אלה החותרים לאוטונומיה יהודית בגולה, את הבונד המאמין שצריך להיאבק על זכויות הפרולטריון היהודי ונלחם בציונות ואת האגף השמאלי של פועלי־ציון בגולה שמסייג את השתתפותו במפעל הציוני.²⁹ באמצע 1925 הוא תובע, על דרך התלונה והשלילה, לנצל את ההגירה הכפויה לשם חיווקה של ארץ־ישראל היהודית.³⁰ ובתחילת 1926, למעשה לאחר שיא הגאות של אותה עלייה, הוא מצר על שזו לא היתה המונית די הצורך: '... שהמהלך יהיה אטי, כל כך אטי וכל כך מצומצם! (ארבעים שנות ציוניות זועקת עד הנה ואנו זקוקים כאן רק לשבע מאות אלף יהודים כדי להשיג את המולדת!)...'³¹

ההתייחסות הראשונה שלו לגזרות גראבסקי ותוצאותיהן מופיעה באחד משיריו החשובים ביותר: 'קפיצת הדרך'. זוהי פואמה פרוגרמטית החותמת את ספרו הראשון בעברית אימה גדולה וירח,³² שבה הוא דן גם בעלייה קטסטרופלית ממזרח אירופה ובאפשרות התממשותה.³³

בספרו זה ראה את כרטיס הביקור של שירתו העברית (הוא לא כלל בו את שיריו העבריים מתקופתו הקדם־אקספרסיוניסטית) ופריצת דרך חדשה לשירה העברית

בכלל.³⁴ מן החשיבות שייחס אורי צבי גרינברג לספרו זה אפשר להסיק על החשיבות שהוא ייחס לאותה פואמה,³⁵ שאותה צירף לספר לאחר שנקבעה מתכונתו בפעם השנייה.³⁶ הוא לא הסתפק בתגובותיו על סבל יהדות אירופה, שהופיעו פה ושם בפואמות האחרות שבספרו העברי הראשון, וחשוב היה לו לסיימו בהבלטה ששורשיו הם ביהדות אירופה וגם לכלול בו תגובה מרוכזת ומרשימה ביותר על החרפת סבלם של יהודי מזרח-אירופה, החרפה ש'גזרות גראבסקי' היו מרכיב בולט שלה.

אמנם הוא לא התייחס בה ישירות למה שהתרחש מ־1924 ואילך, אלא בעיקר לזוועות שהתחוללו במהלך מלחמת האזרחים בשטחי הממלכה הרוסית לשעבר. אך נראה לי שהדחף להזכיר דווקא אז את הזוועות שהתרחשו חמש־שש שנים קודם לכן נבע מהרדיפות הכלכליות החדשות שבהן הוא ראה המשך של הטבח שהתרחש כמה שנים קודם בדרכים אחרות. פולין 'ראתה שאי אפשר לשחוט מיליונים בבת אחת הניחה סייפה והחלה לערוך פוגרום בלי דם: פוגרום הענויים. פוגרום הדכוי.'³⁷ לא כאן המקום לדון בבחינותיה השונות של 'קפיצת הדרך'. אסתפק רק במה שמשתמע ממנה לגבי היחס ל'עליית גראבסקי'.

'כנסת ישראל לאן? משוגעת!'

הוא מתאר בפואמה את היהודים, במהלך מלחמת האזרחים ברוסיה ובפולניה ובעקבותיה, נטבעים ונמלטים על נפשם בהמוניהם ממקומות שחיו בהם דורות על דורות, ומתפלץ מכך שרק מתי מעט מהם פונים לארץ ישראל ואילו רובם המכריע פונים לאמריקה ('לים האטלנטי').

כְּנֶסֶת יִשְׂרָאֵל לָאֵן? מְשׁוּגַעַת!

הִי, מְאָה אֶלְפִים לִים הָאֵטְלַנְטִי וּמְאָה לָאָרֶץ יִשְׂרָאֵל – –

לפי אותו שיר הוא מתכוון להעביר לארץ חטיבות חברתיות-תרבותיות שלמות כפי שהן, בתפארת שהוא מייחס להן. הוא רוצה להעביר ארצה את וילנה היהודית:

וְאֲנֹכִי מְסִיעָה בְּיַד הַרוֹטְטֵת מְאֻדָּת מִצְקֵבִיץ, מְעִבְרָה לְכַנְעַן, מְעִמִּידָה לְבִטְחַת עַל שֵׁפֶת יַם כְּנָרֶת וְסִמוּךְ לְטַבְרִיָּה:

ויחד עם וילנה יש להעביר ארצה את העיירות היהודיות הטיפוסיות, שיש בהן 'אוירא דארץ ישראל', לפחות בשבתות!

וְאִם כֵּכָה – מְדוּעַ לֹא אֶסַע כָּל עִירוֹת יִשְׂרָאֵל מְאֻדָּת הַסְּלָוִים שֶׁהֵן יְרוּשָׁלַיִם לְכָה בְּשַׁבָּתוֹת!

וגם חוכרי בתי מרוז ['קרצ'מס'] בכפרים ראויים לעליית הצלה:

אִם כֵּן יֵשׁ לְהַצִּיל הַ'קְרַצ'מִים בְּכַפְרִים וְאֵת הַיְהוּדִים הַחֲמוּצִים [הפיזור במקור] שְׁלָנוּ מִתְחַנְנִים:

אָנוּ נהיה המוֹזְגִים בְּגִלִיל וּמִים לֹא נִיתַן בֵּינָן.

[כלומר הם מבטיחים לנהל בארץ מסחר הוגן]

מֵה אִיכְפֶת לָךְ שְׁגַם תִּקַּח אוֹתָנוּ וְתִצְלִיל יְהוּדִים מִפְּחַד הָעֲתִים?!
וְתִשׁוּבְתוּ לְמַתְחַנְנִים הִיא וְלֹא אִכְפֶת בְּאֵמֶת, יְהוּדִי!...

הוא מכריז איפוא בבירור על נכונותו להעלות לארץ את יהודי הגולה כפי שהם, על פרנסותיהם ועל עולמתם הנפשי הגלותי, אבל הוא חושש שהדבר, ככל שהוא רצוי והכרחי, אינו ריאלי:

אֶךְ זֶהוּ פְרִי דְמִיּוֹן שֶׁל פִּיטָן. זֶה חֲזוֹן, אֲשֶׁר כְּזֹכֹכִית מִשְׁתַּבֵּר לְרַגְלִי.

באותה שנה הוא טוען שערעור מעמדם של היהודים בארצות הגלות (כזה שגורם לו גראבסקי – פ"ג), הוא תנאי להצלחת הציונות (ומשתמע שיש לברך על הערעור הזה). 'הציוניות גורסת ערעור היסודות העממיים באשר הם, אפילו כשישנם, שיבת ציון תנאי קודם לה: לקעקע אוכלוסי הדורות לכל בניניהם.' [הפיזור שלי, פ"ג].³⁸ על הציונות לחשוף אמת זאת ואת הארעיות של חיינו בגולה: 'היא בעד גלוייהם של חיינו הארעיים שם.'³⁹

מתברר ששתי סיבות עיקריות חייבות להוליך אותו לתמיכה נלהבת בעלייה קטסטרופאלית המונית: הסבל החרیف ומצב ההתנוונות המהיר והלא-הפיך של הגולה היהודית במזרח אירופה⁴⁰ והמאבק ליצור במהירות רוב יהודי בארץ-ישראל. אבל אין הוא מגיע למסקנה המתבקשת אלא להיפוכה: את המליונים שהוא חרד כל כך לגורלם בפולין הוא קורא להשאיר שם. לארץ יש להעלות רק חלוצים, שמספרם, מטבע העניין, הוא מצומצם. הלאה העלייה ההמונית, תחי העלייה הסלקטיבית:

אפשר היה להפחית את המספר משלשת המליונים ולהביא עשרות, עשרות אלפים בריאים לא"י, אבל לא לקעקע גם יתר החלקים...⁴¹

לא להרשות לקעקע

ומה יעשו אותם יהודים שאין להם תקווה בגולה? הם והעם היהודי כולו ייאבקו בתוקף נגד שלטונות פולין והתנהגותם כלפיהם. ואין מקום לטעות. הוא הרי לא האמין בעתיד היהודים בגולה ושם ללעג את כל הגורמים הנאבקים לשנות לטובה את מצב היהודים בגולה. ההבדל בינו ובין אלה שלעג להם הוא בכך שהם האמינו בעתיד יהודי בגולה והוא האמין בפתרון ציוני של קיבוץ גלויות, אלא שלדעתו אף עם אסור לו להשלים עם התעללות בשלוחה שלו בארץ אחרת (למשל הונגרים ברומניה, תורכים בבולגריה) וגם העם היהודי חייב להגן על שלוחותיו עד שתגיע שעתם לעלות למולדת.

... איזה עם גדול בעולם יכול היה להרשות לקעקע אוכלוסיו שהקים על טררטוריה [צ"ל טריטוריה – פ"ג] אחרת במשך דורות ולתתם במצב שכזה, שאיזה פולין, למשל, תעשה עמהם מעשים המכריחים לעזוב בחפזן מה שנבנה במשך דורות...⁴²

שמחת הציונים על הגירוש השולח המונים לארץ-ישראל שלא מרצונם היא ביטוי לאיוולת ולעורלת לב לסבלותיהם של אחינו בגלות פולין (ורוסיה):

ואוי לאלו, שאינם יודעים להתאבל, אלא רואים ע"י כן 'שהשמחה במעונם' – [הפיזור במקור] בא"י. שמחים ללא-בינה לבולמוס שאחזו המונים לקעקע בבת אחת אוכלוסי עם כבירים, יסודות של מאות שנים התבצרות ושל התאמה טבעית לאקלים, לשפה ומנהגי מולדת סלזית...⁴³

אמנם, כפי שציינו, יש להבחין בין עמדותיו לעמדותיהם של המאמינים בגולה אבל הקושייה נשארת. עמדתו כאן, בניגוד למה שכתב במקומות אחרים, היא שעל העלייה להיות מודרגת ולא קטסטרופלית. שיש שורשים ליהודים במולדת סלזית. ואמנם היתה אז גישה של קבלת הדין על אותן גזרות, כנראה מתוך אי-אמון ביכולת לבטל אותן. דוגמה לכך היא מאמרו האחרון של שלמה שילר שפורסם בחייו: במאמר מעמיק זה, שטיפל בכל הבעיות הכרוכות בעלייה הרביעית, נתקבלו הרדיפות כתופעת טבע.⁴⁴ גם עורך הפועל הצעיר, יצחק לופכץ, קיבל כך את הגזרות ואף ראה בהן סיוע לציונות: 'ואם גם השוט הוא המעורר – ברוכה תהיה לנו התעוררות זו...'⁴⁵

העליה 'הרחבה' היא הריאקציה נגד חזוננו הציוני

הנימוק השני נגד העלייה הקטסטרופלית הוא שבארץ-ישראל נוצרת כבר הוויה יהודית בעלת אופי חדש שאותו יש לטפח ולמנוע את היטמעותו באותה מסורת יהודית שהציונות ובעיקר 'ארץ-ישראל העובדת' נלחמת להיחלץ ממנה. נימוק זה סותר במפורש את מה שהביע ב'קפיצת הדרך', כשתבע להעביר ארצה את יהדות אירופה כפי שהיא, מתוך רחמים, לשם הצלתה. לרחמים יש מקום בשירה אך בהחלטות על העתיד הלאומי אין רחמים:

... לא רצינו כלל וכלל משום רחמנות להעביר את אותה ההויה היהודית כמו שהיא לטריטוריה יותר בטוחה כדי שהיא תוכל להמשיך את מסורת-הדכדוכים ולהתפתח בגלותיות ביתר גועל דווקא כאן [הפיזור שלי פ"ג]... העליה 'הרחבה' היא הריאקציה נגד חזוננו הציוני: המהפכני. היא השיבה לאותה המסורת שאנו החיים – והמתים באדמה זו – הרגשנוה קללה עולמית. בתוך תנועת השחרור שלנו עלה הקושמר הגלותי בצביון ציוני: המעמד הבינוני, שאינו גורס בשום אופן שנוי-ערכין שלמדנו, שרוצה להיות גם כאן כמו שהיה שם ובראשו עומדים מצדדי הנלבקים וכו' ומוצאים סיוע בתוך התנועה, באשר זהו רוב מנין ורוב בנין שלנו.⁴⁶

אלהי נורא שיש בידי אלפי בחורים ובחורות, המבקשים בחלודה זו אלהים עד מות – ולא זהב. בכספי התקציבים, משטיינס געזאגט, בלבד. הנגרים פרוטות-פרוטות, כידוע ליודעי חן, עד-עד-עד-עד לצריפים ואהלים העניים, ובלי אותו הרוח, שלועגים לו במשרדים, הרי לא היה בהחלט כלום ממה שיש היום בארץ עלובה זו [הפיזור במקור].⁵⁴

ואין הוא שוכח לאותת כלפי הכתובת השנואה של סיעת 'עת לבנות' בתוך הציונות הכללית בפולין שהיתה פעילה ביותר במאבק נגד 'ארץ-ישראל העובדת'.⁵⁵ במלת המפתח 'רוכלים' – כביטוי גנאי לכל המתנכרים לחזון הציוני והשקועים במ"ט שערי הטומאה של ניצולו לצורך האינטרס האישי – הוא משתמש כבר מן הגיליון הראשון של סדן ולאחר מכן גם בקונטרס ובכל מהלך העלייה הרביעית הוא מכוון אותו כלפי עולי גראבסקי: 'אכן מוטלת היא א"י שלנו בשפתיה אל הים ומחכה לבוא האניות ולעם מתרונון. אבל זקוקה היא לעם עובד ולא לעם רוכל. ורוב הבאים רוכלים, רוכלים ניהו. הם מצאו כאן כר נרחב להמשכת המסורה הספקולטיבית...'⁵⁶ אבל נזקה של העלייה הרביעית, לדידו של אצ"ג, איננו רק מן האלמנט הימני אלא גם מן האופוזיציה השמאלית. האופוזיציה השמאלית, כאמור, נעזרה בעלייה הסטיכית מוורשה (ומשאר ערי פולין) של פועלי-ציון-שמאל והקרובים להם שמקרוב באו (הם, בהתאם לפרוגנוזה שלהם, לא השתתפו בעלייה החלוצית, אבל החלו להגיע עם העלייה הרביעית):

... וכאן התחילה ה'ורשאות' לקשקש ברחבות על ריבולוציה בצלוחית מים במטבחי הפועלים ולפלג את הצבור הקטן העובד ל'מנינים' מקצועיים. וכאן מתחילה הורשאות לספסר וללעוג לכל הקדוש וספרים אלו גרועים לנו ממופס"ים [מפלגת פועלים סוציאליסטית – אחד השמות של המפלגה הקומוניסטית האנטי ציונית – פ"ג] הטמאים.⁵⁷

כמו הנהגת ההסתדרות הוא פוסל את תביעתם של אלה להפוך את ההסתדרות העובדים לאיגוד מקצועי לכל דבר. הוא חושש שבגלל השפעתם של אלה –

ההסתדרות העובדים הצריכה להיות ההסתדרות מגשימי החזון הגדול הולכת לאט לאט ונעשית ההסתדרות של האגודות המקצועיות, זאת אומרת: המסגרת למקצועיות ותו לא. באטמוספירה כזו תגורש ירושלים שבחזון ותהא סו"ס נלעגת אם יזכירוה עוד.⁵⁸

את פעילותם בתל-אביב של המופס"ים ומה שהוא מכנה 'ערב העיוסעקים' [או שהוא מתכוון לערב רב של קומוניסטים שונאי ציון או שכוונתו לאלה העתידים להיות יבסקים מחר] הוא מתאר באופן פלסטי, סאטירי ומאיים בגיליון תמוז תרפ"ה של סדן.⁵⁹

עולה אצלו החשש שמא אותה ההנהגה אינה מתייצבת בתוקף מספיק מול הגל שמאלי והנאמנות לאינטרנציונל השני או השלישי תגבר על הנאמנות לציון:

ויהא שהמוני העובדים אצלנו קמים ושואלים בשפה יפה להנהגה: אל-אן

מובילה הדרך כאן? למקצועיות סתם, או לחזון? לירושלים, או לעירו של שפינוזה?⁶⁰ לציון או למוסקבה? ...

הוא חוזר ומדגיש שכאן יש למעמד הפועלים תפקיד לאומי בראש ובראשונה, שלא כבארצות אחרות, ולכן השיקולים שלו אינם צריכים להיות פרולטרניים גרידא (במובן של תנאי עבודה, שכר וסולידריות בינלאומית), אלא שיקולי התחייה הלאומית. את החזרת היהודי לעבודה יש לראות כמצווה לאומית:

אין להרפות לרגע קט מלאחוז בצבת המונים שהם לא המעמד הפרולטרני בעלמא, אלא חילות־כבוש לאומי בעקב העבודה [הפיזור במקור].⁶¹

כל מה שפוגם בימי העלייה הרביעית ב'ארץ־ישראל העובדת' נוסח העלייה השלישית, מימין, משמאל ומתוך המחנה הנאמן לה מקומם ומדכא אותם:

ואם גם ארץ־ישראל וחבלי הלידה הנוראים והמאושרים של מעמד עובדים עברים עלי קרקע לא השפיעו עלינו ולא שנתה אותנו ... מצד אחד הרוכלות המנוולת, שאין קדש לה גם בא"י, ומצד שני הפלפוליסטיקה לקוסמופוליטיות. היפוטרופיה של בחורים הולכי־גלגלים, המחריבה אותנו יותר מכל הפוגרומים ועושה אותנו מכשול גם ביחס מעמדי למהפכה העולמית ... ובאמצע – אדמת א"י העניה מאד מאד, הכמחה לפדות; למליוני ידים של עם מסור לה עד מות, והחקלאות נחנקת, משום שאין לה לא כסף והשקאה ולא טפוס אדם קבוע, אלא הולך – מקבוצה־לקבוצה ע"פ מצב־רוח. גודד העבודה משתגע לפתע ומונע עיניו להביט על המקום ועל המצב שבו הוא נמצא עם שמונה מאות חבריו ...⁶²

דומני שמעטים מאוד הביעו כמוהו דאגה שמא יבוא שינוי לרעה בחיים התרבותיים בעקבות העלייה הרביעית. הוא חושש מהתפשטות הלעז ומיבוא של תרבות דקדנטית ירודה מהכרך הפולני שתחליש אותנו גם מבחינה מדינית: 'תחת הדיקטטורה של הערב־רב היהודי המתפלג ללשונותיו ומתקשר לגועל האחד: הרוכלות, יבנה התיאטרון של חניקע־פינקע. אח"כ יבוא הקברט. ולאמנות לא יאה מקום, כי אינה 'תכליתית' א־אינה סגולה נגד השעמום.'⁶³ וכן גם:

ויש גם 'מן הצד' ו'בבל־יראה' דאגת־שמירה על קניני התרבות העברית, השפה וערכיה, על רכוש־הבטויים המחודש, דאגת הגנה על צביונו העברי הרוחני על קרקע־הכבוש, שרק הוא בבליטתו לעיני השלטון יכול לשמש יסוד וגם מצע לעצמאות הלאומית.⁶⁴

ישוב הסתירה בין השאיפה לעלייה המונית לבין ההתנגדות לה

כפי שראינו, היו לאצ"ג דחפים ושיקולים למען עלייה רחבה, אך מולם עמדו דחפים ושיקולים נגד סוג כזה של עלייה ונימוקי הנגד הכריעו. במכלול זה יש לשים לב לכך שהוא רואה בועוזו שהביא לעלייה הרביעית סיכוי גדול שהוחמץ. הוא מבחין בין העלייה ההמונית שהיתה יכולה להיות, לדעתו, ובין זו שהיתה בפועל. הוא

סבר שלו היתה הנהגה ראויה בראש הציונות, היתה זו יכולה לנצל את הזעזוע שעבר על יהודי גולת מזרח־אירופה, להקנות להם את שינוי הערכים הציוני ולהביאם להתאים את עצמם לצרכיה של בניית ארץ־ישראל, אך ההנהגה הציונית הכזיבה:

תקופת כל האפשרויות לגאולת בשרנו ודמנו משעבוד מצאתנו קטנים, נבוכים, אפוליטיים ודגנרטים. ... לא היה מנהיג אשר ידע להפוך את הפסיכוז, שתקף אוכלוסי כל העם וזעזעהו מרבצו כארי בשם ארץ־ישראל, כדי לעשותו לתנועה משיחית כבירה ולהביא המונים לעשות מעשים נועזים מתוך אכסטזה. תקופת זעזועים כזו לא היתה עוד בעם, אפילו בימי שבתאי צבי.⁶⁵

במשבר העלייה הרביעית ובסיומה

הגילויים הראשונים של משבר העלייה הרביעית התחילו להופיע כבר בספטמבר 1925, אלא שההבנה כי אמנם נכנס היישוב למשבר והגיעה 'השתררות איריה כללית של זכאון ויאוש' באו רק בתחילת 1926.⁶⁶ הפסקת העלייה והתגברות היציאה מן הארץ החלה בסביבות אמצע 1926 ונמשכה עד סוף 1928.⁶⁷ יחד עמה התערערה האמונה בסיכויי הגשמת הציונות בכלל.

המשבר התבטא, בין השאר, באובדן הכנסה של המתקיימים מהשכרת דירות, בהתמוטטות עסקים קטנים ובאבטלה המונית. הסבל והדיכאון היו מנת חלקם של הפועלים. 'לא פחות נורא, אם כי דובר על כך פחות, היה מצבם של בעלי מלאכה ובעלי עסקים זעירים שהמשבר הותירם ללא פרנסה.'⁶⁸ אין נתונים על ההרכב החברתי של עשרת אלפי היורדים, אך הם כללו גם פועלים וגם אנשי המעמד הבינוני.

אחת מתוצאות המשבר היתה התרחבות הפער בהכנסות בין הפועלים היומיים, שסבלו גם מאבטלה וגם משחיקת השכר לבין מקבלי משכורת חודשית,⁶⁹ כולל עובדי מוסדות שונים ועובדי ההסתדרות בתוכם, ששכרם לא נשחק ומקום עבודתם נשמר בדרך כלל. מה שניקר במיוחד את העיניים היו משכורות גבוהות של נושאי תפקידים בתנועה הציונית וחריגות בשכר של עובדי מוסדות ההסתדרות.⁷⁰ כתחתית רמת החיים היו, כמקודם, חברי הקיבוצים והמושבים.

בתנועת הפועלים פעלו שתי מגמות מנוגדות. מגמה אחת היתה חיזוק הסולידריות: פעולה עצמית לעזרת המובטלים, חלוקת עבודה בין הפועלים כדי למנוע תופעה של עובדים מצד אחד ומובטלים גמורים מצד אחר וגיוס כספים פנימי. זה היה אופן הפעולה של הקואליציה השלטת בהסתדרות. המגמה המנוגדת ניצלה את ההתמרמרות על דלות הסיוע למובטלים כדי לקוממם על ההסתדרות הציונית ועל הנהגת ההסתדרות העובדים. 'כל נרגן, כל פרובוקטור, או שונא ציון ותנועת הפועלים הסית למעשי אלימות, להפגנות נגד היישוב ולעיבת הארץ.'⁷¹

התופעה של האופוזיציה השמאלית החלה להתבלט כבר במשבר העלייה השלישית, אלא שהיא התחזקה, כאמור, עם העלייה הרביעית וקיבלה תנופת יתר במשבר העלייה הרביעית. החשש מפניה היה כה רב, עד שברל כצנלסון קרא

ל'ויכוח "לחיים ולמות" ולהפוך את אספות ההסתדרות 'למלחמת אחים גדולה'.⁷² החריפו לא רק המתחים בין 'הקו הגנרלי' של תנועת הפועלים לבין האופוזיציה השמאלית, אלא בעיקר הניגודים בין תנועת הפועלים להנהגה הציונית בכלל ולמתנגדי מפעלה של תנועת הפועלים בתוכה בפרט. התנועה האשימה את ההנהגה הציונית באחריות לכישלון העלייה הרביעית. מזכיר ההסתדרות, דוד בן-גוריון אמר ב-'א' בחשוון תרפ"ז (9 באוקטובר 1926), כלומר בשיא המשבר שלה: 'העליה הזאת נכשלה מפני שהרצון המתוכנן של התנועה הציונית ... לא התערב בשעתו ולא כיוון את המרץ של העליה ואת יכלתה לתוך אפיק היצירה הכלכלית הבריאה בארץ'.⁷³

ברל כצנלסון היה הרבה יותר חריף ותבע חילופי גברי בהנהגה הציונית. וכך אמר ב-'ח' בחשוון תרפ"ז (27 באוקטובר 1926):

אין פשע גדול מזה של אותם האנשים, שהגורל מסר לידיהם את ההגה של המפעל הכלכלי של הציונות והם עמדו בחיבוק ידים, שמחים לכל מפעל תלוש בזמן הגיאואות, ואובדי דרך בימי השפל, מבלי להניד יד לעזרה ומבלי להבין שגם הגיעה שעתם לפנות את מקומם, [הפיזור שלי - פ"ג] אם אין להם דרך.⁷⁴

כחודש לאחר מכן הוא מוקיע את מבנה ההסתדרות הציונית הבנוי על קוני 'שקלים' ולא על כוח מרוכז כמו, למשל, הסתדרות העובדים: 'ואילו הייתה הסתדרות הציונית כולה לא גוף רופף הבנוי על ה"שוקל", אלא על כוח יותר מרוכז ומלוכד, כי אז היה אולי מצב הציונות אחר כיום'.⁷⁵ כשנה לאחר מכן הוא תוהה אם לא עבר זמנה של ההסתדרות הציונית ואולי מוטב שהרעיון הציוני יחפש לעצמו מסגרת אחרת: '... הרי שגם על ההסתדרות הציונית עוברת מחלה של גיל ידוע, אשר אם לא תתגבר עליה, יהיה צורך למצוא כלי היסטורי חדש במקומה'. [הפיזור שלי - פ"ג].⁷⁶

אורי צבי והמשבר

בזמן המשבר יצא אורי צבי גרינברג, עוד לפני המנהיגים המוכרים, בהתקפה בשני הכיוונים: נגד האופוזיציה השמאלית ונגד ההנהגה הציונית. כבר במחצית השנייה של 1925, כשהחלו הסימנים הראשונים של האבטלה ופעילי המופ"סים ואחרים עוררו תסיסה בבית ההסתדרות נגד הנהגתה, נחלץ אצ"ג נגד תסיסה זו והעלה את כבוד ההסתדרות (ובכך גם את כבוד הנהגתה) בביטוי סקראלי שאין למעלה ממנו: '... כבוד שם הסתדרות העובדים העברים הכללית בא"י צריך להיות כשם הויה [הפיזור שלי - פ"ג] ולא כל בחור מפולין רשאי לבוא להשמיע קול בכעסו, גם כשהוא חבר ההסתדרות...'⁷⁷ בכבוד האלוהי הזה שהוא יחס להסתדרות יש כמובן גם משום התרסה נגד מבקרי ההסתדרות מימין. בתקופת המשבר הוא נאבק ביתר שאת נגד האופוזיציה השמאלית שאת תפיסותיה כינה 'כפירה החולה שהיא מרכסיסטית כביכול - במליצתה המרה ופראזיטית'

גלותית ביסודה... "סוציאליזמוס הבוגדים והמאוכזבים" המתווה אצלנו...⁷⁸ הוא שמח על שבבחירות לוועידה השלישית של ההסתדרות ניצחו אחדות-העבודה והפועל-הצעיר ונכשלה האופוזיציה השמאלית: '... וודאי יש לשמוח שבעקב הבחירות לוועידת ההסתדרות נראה, שכלל העובדים העברים בא"י עומד באור החזון העברי גם בחרפת רעבונו ועניו.⁷⁹ עוד לפני שברל כצנלסון קרא לא פעם לחילופי גברי בהנהגה הציונית ובשנת תרפ"ז הקדים אותו אורי צבי גרינברג בלשון הרבה יותר חריפה:

... הכי אפשר שתנועת שחרור לאומית לא תוכל לקוות סו"ס לחילוף-משמרות בתוכה? ... כרוז התחדשות הציונות הרי יהא קודם-כל: כרוז לפעולת הטהור בכל ההיקף - והפעולה, - האכזרית כמעט, תמצא קודם-כל את אלו שהתאזרחו בכל סעיפי התנועה כסרטנים ותכריחם לצאת חפויי-ראש.⁸⁰

אם ברל כצנלסון ציין שחולשת התנועה הציונית נובעת מהיותה נשלטת בידי אלה שתרומתם לציונות מסתכמת בקניית שקל, הרי אורי צבי גרינברג היה הרבה יותר חריף ומסקני. הוא דרש שינוי מבני בתנועה הציונית והענקת משקל מכריע בה לתנועת הפועלים, בלי להתחשב ביחסים המספריים בין המחנות השונים:

... את טמפו הקונגרס בקביעת חוקים למעשה בשטח הכבוש כאן ובאוכלוסי האומה בגולה, צריך להוות צבור החלוצים בא"י, שהוא הוא הנושא חזון הכבוש וגם היוצק את הכבישים והופך את החרול לשדה הלחם. להשתתף סתם בקונגרס לפי מכסת השקלים ששקל ולא עפ"י הכח המגשים האחד בציונות... אי אפשר לנו מכאן ואילך.⁸¹

הוא היה שותף להנהגת ההסתדרות, וחריף ממנה, בהתקפתו על האלמנט הבעל-ביתי הזונח את הארץ:

כל זמן שהיה פסיכוז - יצאו ועלו... נדמה היה: אתחלתא דגאולה... אבל פסיכוז סופו לנדוף... ומכיון שרפתה שם הנימה, התחילו יהודי העליה הרביעית לזכור מצרים ובצליה - התחילה האניה שהביאתם ברננה לכאן לנשוא אותם לסירוגין בחזרה - ל'מולדת'... מכתבים אלה מסיחים בפשטות, בלי ליטרריזציה כלל, שהשבים אומרים, ש'צריך לנשק את הקרקע בגולה' - איזו פלשתניא!... כאילו זוהי כמעט האמת האחת מארץ ישראל, ר"ל...⁸²

ועוד:

... הדזירטירים שלנו, הבעלי בתים שברחו לחו"ל מן המערכה הנוחה, התל-אביבית תובעים רבית הנקם גם מרחוק [הם דורשים כיסוי הפסדיהם בגלל עלייתם ארצה וגם רבית על כך - פ"ג].⁸³

ראשי אחדות-העבודה היו שותפים לתחושת הדחיפות שלו להכרח בתנופה מידית.⁸⁴ אם כי היו פחות פסימיים ממנו. ב'א' חשוון תרפ"ז אמר ב'גוריון:

המצב בארץ והמצב בעם שוללים שניהם כאחד כל אפשרות וסכוי של עבודה אטית המחושבת ליוכלות שנים. התנאים האוביקטיביים מחייבים הגשמה מהירה של הציונות. מבחינת הצרכים של העם היהודי הגשמה מהירה היא הכרח היסטורי, מבחינת המצב בארץ היא אפשרות היסטורית יחידה.⁸⁵

גם יוסף שפרינצק, המנהיג הבולט ביותר של הפועל-הצעיר, העלה בספטמבר 1926 את גורם הזמן כשיקול מכריע בעיצוב כל תכנית פעולה ציונית, שכן 'אם עשר השנים הקרובות לא תהיינה שנות בניין יהרס עמל שני דורות'.⁸⁶ מנהיגי אחדות-העבודה יכלו אפוא לראות באצ"ג פובליציסט מצוין המבטא בדרכו שלו את תפיסותיהם הבסיסיות, הגלויות והסמויות, אף שייתכנו בהחלט חילוקי דעות טקטיים בינו לביניהם, וייתכן אף ששמחו שיהיה מי שיטען את הטענות שהם מנועים לטעון בגלל תפקידם.

כיוון שאחדות-העבודה תבעה מהפועל-הצעיר איחוד ושיתוף פעולה הדוק יותר, בוודאי הזדהו עם תלונתו של אצ"ג: '... אפילו ברגע נורא זה אין מצע לאחוד העבודה ברזולוציה אחת מעשית בין אהה"ע והפועל-צ'.⁸⁷ עם זאת היו כבר בקיעים בין אצ"ג למנהיגי תנועת הפועלים. למשל: הוא רמז, אמנם בלשון זהירה, שאותה ההנהגה החייבת ללכת משום שנכשלה כוללת גם אותם:

... הבטתי באור דליקה ביתית זו בפי כל הצירים; שמא בכל זאת יקום מישהו, הוי! מישהו אחד, אשר ישאל לבן גוריון: האין חלק ההסתדרות שוה-בשוה באסון המשותף ולהנה"צ בירושלים? ... והרי "הנהלה ציונית" שבירושלים זו, יכולה ח"ו לענות לקטיגוריה הא' בן-גוריון: הסתלקות מאחירות, כך? הס ... וחתימת-ידכם ההסתדרותית על כל האקטים בשעתם – לאו שמיה אשור? ...⁸⁸

היתה זו, לדעתי, אחת המקדמות למלחמת חורמה בהנהגה (בניסוח המטשטש את ההבדל בין מנהיגות התנועה הציונית ומנהיגות תנועת הפועלים) שמצאה ביטוי בוטה כל כך בשלהי תרפ"ח בחזון אחד הלניונות.⁸⁹ כבר הגיליון האחרון של סדן⁹⁰ רצוף בביקורת הנוגעת ביסודות גם נגד אחדות-העבודה וגם נגד הפועל-הצעיר, אלא שאפשר למצוא שם גם שבחים לשתי המפלגות, או לפחות לאישים מתוכן.⁹¹

מכל מקום, באותו שלב יכלה הנהגת ההסתדרות ובעיקר הנהגת אחדות-העבודה לראות את מה שיתפתח אחר כך להתקפה מוחצת כביקורת מבפנים שאינה חורגת (אלא בכושר הביטוי וחריפותו) מזו שהם היו רגילים לה בתוך שורתיהם. בסך הכול הם נאבקו יחד נגד אותם מתנגדים. את ההבדלים בדגשים ובמינוח לא החשיבו כל כך, בייחוד שאחדות-העבודה סבלה בתוכה חילוקי דעות וביקורת על ההנהגה. לולא כן לא היה ברל כצנלסון משתדל כל כך שאצ"ג יוסיף להשתתף בדבר גם אחרי פרסום חזון אחד הלניונות.⁹²

בבשרו ודמו ומוחו ל'העם המליוני', או ל'שבט החלוצים'?

העלייה הרביעית חשפה וחידדה פן מיוחד בכתיבתו של אצ"ג, פן שהוא מעבר

לפוליטיקה, פן של התחבטות בין נאמנויות בסיסיות. מצד אחד הוא ראה עצמו כמבטא את ההמונים היהודים בעיקר בגולת מזרח אירופה, על סבלם ועל חולשותיהם, מצד אחר הוא ראה את עצמו שייך למיעוט נבחר שיש הבדלים מכריעים בינו ובין ההמונים היהודים.

בתרפ"ה כתב: 'בשום אופן איני יכול להסתלק מן הגוש הכאוב לשני צלעיו: ארץ־ישראל – היהדות העולמית.⁹³ לכאורה יש כאן שלמות ברורה של נאמנות לעם ולארץ, אך אם נבין את הצלע 'ארץ־ישראל' ככינוי לבוני ארץ־ישראל והמקריבים את עצמם כדי להחיותה, למה שהוא קרא 'שבט החלוצים', נראה ששתי הצלעות הללו לא חיו תמיד בהרמוניה בכתיבתו של המשורר.

כבר הזכרנו לעיל שהוא ראה חובה לעצמו לסיים את אימה גדולה וירח בפואמה המוקדשת ל'העם המליוני' וזאת כהשלמה לשתי הפואמות שקדמו לה באותו ספר שירים – HEROICA ו'ירושלים של מטה' – המוקדשות בעיקרן ל'שבט החלוצים'. גם בספרו השני הגברות העולה אנו פוגשים בתופעה דומה. יש בו שני פרקים (השני – 'בארץ־הנביאים' והשלישי – 'אתערותא') המוקדשים בעיקר ל'שבט החלוצים' ואילו בסימו של הפרק הרביעי באים שני שירים 'הימנון היהודים בעולם' ו'אחי, יהודי הפיאות' המוקדשים ל'העם המליוני', והפרק החמישי 'משא אל אירופה' גם הוא מוקדש ל'העם המליוני'.

אני רוצה להפנות, בנקודה זו, את תשומת הלב למחזור שיריו 'טור מלכא', שאמור היה להופיע כספר. גם הוא בנוי במתכונת דומה. תחילה שירים על החלוצים ואחר כך בא השיר האחרון 'אהבה ליהודי הנבזים'.⁹⁴ מוקדש ל'העם המליוני'. משום בהירות המסר שלו ומשום שאיננו כלול בשיריו המקובצים אביא כמה משורותיו:

אתם היהודים הגדולים, הקרואים בעולם: הנבזים מכלבים! אתם הגופים היקרים
באימת העתים:

ישישים בכתי־מדרשים ורוכלים בשנקים עד לבחורים בצבא הכריונים האדם.

ועד לבנותיכם בחוצות, הקוראות למשכב;

אתם הסיוט המבעית כפי האמהות לילדי העכו"ם

על אדמת קרש־צ'טק־נלוקיס־ני־טש־פל־איסטאנד,

דוקא לכם אני רוצה לשיר את השיר הכי יפה בעולם.

...אני רוצה ללכת ולשיר שיר־הוד־ואהבה, לכם, המגודפים בעולם:

על אדמת־קרש־צ'טק־נלוקיס־ני־טש־פל־איסטאנד

אתם טור־מלכא שלי ביון שבעים מלכויות!

ועקב שוררתם מה? – פיס בקלון בִּשְׁר חותך בפולין מרשעת וחייתם בלענה ההיא

את חייכם־לאלה

אנכי גם שר לעדתכם בקוד־ה־בֹּד:

מה פית!מה פית!!

גם בכתיבתו הפובליציסטית הוא מכריז על אותה נאמנות: 'וגם רחוק בזמן ובמקום מכנסת ישראל מדוקרת זו, בהסתכלות מכאן, מעבר לים, אני ממשיך עלי את אפלם של המיליונים המופקרים בכל עת [הפיזור במקור] (הכרה, ששום אידיליה בחיי הפרטים ושום אקלים ארץ יפה לא ישנו אותה) ...'⁹⁵

וכשם שבשיר 'אחי יהודי הפיאות' בתרפ"ו⁹⁶ התנצל על שזלזל בהמונים היהודיים המסורתיים במזרח-אירופה משום שספג את תרבות הגויים, כך גם בדבר בתרפ"ז הוא רואה באותו זלזול קבלת השקפותיהם של האנטישמים כלפי היהודים:

מחמת שאכלנו מ'לחמיהם' ומחמת ששתינו מ'מימיהם', היינו גם אנו, היהודים הצעירים, דומים כמעט לגויים: בשנאתנו ליהודים. ואמרתי לי: שומה עלי לעמוד, לפתוח פה ולתקוע אצבע בתוך הלוע, על מנת להקיא את זה הלחם ואת אלו המים שאכלתי וששתיתי על שולחניהם – כחח...⁹⁷

הוא שר את שיר הכבוד לא רק לאותם יהודי נאלוקים שאותם גידף בסדנא דארעא ובמקומות אחרים⁹⁸ אלא גם ליהודי האיט-סייד בניו-יורק שבקפיצת הדרך' לעג להם וקרא לגעגועיהם לעיירות מולדתם' – זהו תלונת הפן בניו-יורק הנפלאה!⁹⁹

יש לו הסבר לסתירה בין שתי ההתייחסויות. היהודים בגולה, גם הגרועים שבהם, יש בהם מרוח הקודש של הגעגועים לארץ-ישראל ולמלכות, אלא שבכואם ארצה הפכה זו מאידיאל למציאות ואז חדל האידיאל הארץ-ישראלי להלהיט אותם. יתר על כן, העמידה ברדיפות בגולה גרמה להם למידה של התעלות וחיבה אותם לריסון. העדר לחצים שכאלה בארץ-ישראל שחרר את האנרכיה והאגואיזם שבהם:

... צא ואמור להם לרוכלי הנלבקי"ס ע"ד א"י ומשמעת לאומית, ע"ד קולוריט של צבור עברי, ע"ד קדושת האידיאה: צא ואמור! והאסון הוא, שמכאן הלאו אין עוד כל פרספקטיבה על איזו ארץ ישראל שהיא מעבר לגבול הזה. אותה פרספקטיבה שיש לכה"פ בגולה וההופכה את החול היהודי לשבת של חזון נפלא... כאן מולכת בפרהסיא הכפירה הגדולה של היהדות הדגנרטית¹⁰⁰, שיצאה מכליה בפולניה... וכאן כפירה זו מסוכנת היא משום שאין אב ואין אמא. לית דין ולית דיין. אין אל ואין מנהיג. משום שארץ ישראל כמו שהיא, אינה מחייבת את החי בה לכלום. שם אצל הגויים היה אגרוף והיה שוט, היה צלב, והיתה משמעת צבורית בהכרח. שם היתה אותה גלוריה של הסבל היהודי וזהר פרספקטיבה אשר לחזון גולים [הפיזור במקור].¹⁰¹

'המעמד הבינוני' מן העלייה הרביעית איבד את התכונות היפות של יהדות הגולה הנרדפת ולא רכש לעצמו את התכונות היפות של החלוצים וזו סיבת התכחשותו לכול:

... מתחת לשלט העברי על גבי חנות המכלת וכדומה עומד החנוני היהודי ... מתכחש לכל הנסיונות וההתלבטויות בשל מתן מסגרת ממלכתית לקולקטיביסמוס הלאומי. ועוד אדרבא: בהיותו כאן יש גם תוספת מגרעת: בגולה היה ניזון בעל-כורחו ממקור היגון העממי, היה אוכל בעל-כורחו את לחם-הכאב העממי והיה גם זורח ברגע פלא אחד ממשיחיות הנפשית; וכאן הריהו פטור מסביב לגבולין. נחתך מן הגוש הכאוב של היהדות

בגולה ולא נדחף לתוך הכור שבארץ ישראל העובדת [הפיזור שלי – פ"ג] הוא בשל עסקו כאן, כמו מלך עלי אייו...¹⁰²

אלא שבמקומות אחרים הוא מציג תמונה הפוכה על יהודי הגולה, גם בהיותם בגולה. בספר שיריו כלב בית מתרפ"ט מופיע השיר 'בני עמי'¹⁰³ שבו הוא סותר את מה שנאמר ב'אחי יהודי הפיאות', אבל גם בפרוזה עוד בתרפ"ה הוא מוקיע אותם כרודפי המיעוט האידיאליסטי שביניהם:

... אלו מסרו למלכות את הראשונים-לציונות שבאו להטיף חיבת ציון בעיירות ואת המורים העניים לעברית. אלו העליבו בשעתם מגיני-דוד ואלו קדמו גויים בסבר פנים יפות ואחים ציונים בזו ואת הספרות העברית ואת העתונות החרומו. אלו הלוא ענו יוצאי-חלוציהם [צ"ל חלוציהם – פ"ג] בשעה שעלה בדעתם ללכת ארצה-ישראל. אלו הלוא הפריעו לנו עד כמה שאפשר היה בעבודת התחיה.¹⁰⁴

ומתחילת 1927 הוא סבור שכל יחסו לעם בגולה אינו אלא אשליה של משורר (הכוונה כמובן להמוני העם ולא, למשל, לנוער המתארגן לעלייה חלוצית לארץ-ישראל):

העם, העם המדובר בשיר ובפרוזה איננו אתנו, כי אבדנוהו בזמן ובמקום. העם כמו שהוא כעת, בהיותו הגלותית המכופלת, בלי נחלי מרד בדם הבחרות שבו, אינו מוכשר ואינו נתון לפי שעה להגשמת חזון תכופה...¹⁰⁵

ועוד:

... בעם זה שאפיו מתנגד למהפכה וחזון ושכל אידיאליזם: לרבוץ על המקום שבו הקים חנות מכלת ושבו הקים בית-הכנסת לאלוהיו המגודף בגויים. כן, וגם קללת הגורל כאן: ארבעים שנה צופרת האניה הציונית בשם כל הפחדים בכל חופי הגולה: לארץ-ישראל, יהודים! לשם דחיפה ליציאה יש פוגרומים והתגבשות כל הגועל שבחיי גולים על אדמת גויים ואעפ"כ הלכו המוני היהודים לארבע רוחות העולם ורק אל אניה זו המובילה אל קרקע ישראל לבטח – לא שעו, מתי מספר עלו לא"י. ... הרי מתברר ח"ו, שאין אומה יהודית ראויה לשמה ולגורלה הטרגי באמצע העולם; שאין אומה יהודית המתגעגעת לציון – לחלק גיאוגרפי עברי בעולם!¹⁰⁶

ובתהליך ההתייחסות שלו מההמונים היהודים (ואני מפרש את התפרצויות השבח שלו כלפיה כביטוי למלחמה פנימית) נעשים יקרים לו יותר ויותר אותם 'מתי מספר' שבאו להיות חלוצים בארץ-ישראל, וכמו שהכה על חטא על יחסו ל'יהודי הפיאות', כך הוא מכה על חטא על ספקות שהיו לו לגבי הפועלים העברים הסובלים מן המשכר, עד כדי שיטען שהציונות אינה ראויה לקרבנות שהם מקריבים למענה:

גדול יום רעב כזה אצלנו פי-אלף מיום הגבורה של תל-חי. אני מכה כאן על חטא בפני קהל ועדה. אם פעם נסיתי להטיל ספק בגבורה הרוחנית הירושלמית, אשר בחברת א"י העובדת. ... להתגברות גרנדיוזית על כל המחסור המשגע של משפחת העובדים העברים בשל פרוסת לחם שרויה

במים להרך בשביל התינוק. משום שאין חלב בשד – לגבורה זו אין ביטוי. ... אלא תמצית של יחידים, המעטים, שהם למדוויין וסיוזיפים כאחד ... אבל אין ידיעה עמוקה וקדושה זו פוטרת אותנו מלהשיג, שאין לעשות חוקה מזה לאורך ימים בשטח המעשים שלנו בימי הכיבוש. שאין להכניס בעבודתנו הארצית שיטת הרעב בתור יסוד לבנין הארץ, כי אין ארץ ישראל יקרה וקדושה יותר ממשפחת העובדים העברים המחיים אותה בדמם [הפיזור שלי – פ"ג].¹⁰⁷

ובאותו 'שבט החלוצים' הוא כולל גם האופוזיציה השמאלית, או לפחות חלקים ממנה, הקושרים את גורלם בארץ-ישראל (דומני שהוא מתכוון כאן במיוחד לשמאל של 'גדוד העבודה'):

... אילו היה הרצל חי בתוכנו ואנו, עניי א"י העוכדת, עומדים לפניו כמו שהננו. יחד עם חברי ה'שמאל' הרעבים, ואפילו לשם קומוניזמוס עברי בא"י, והיינו אומרים לו להרצל: אנחנו, פועלי א"י, עזבנו בתי אבות, לימודים וקרירות, מקומות הלחם והמים הברוכים, בלי עבודת-פרך, ובאנו לכאן כדי להיות פועלים יוצרים-מולדת ודוברי עברית עתיקה לפתע. אנו איננו דורשים הבטחת חיינו הפרטיים על-הסלע-על-החול-ועל-הבצה הממיתים, איננו דורשים תכלית, מסכימים אנו להיות עניי עולם, אבל לכה"פ: שלושה ימי עבודה: א – שלשים ג"מ [גרשו מצרי] בא"י, – הכי חלמת, מנהיגנו הגדול, על ציונים טובים מאיתנו להגשמת חזונו הנשגב? והיה הרצל מרכין את ראשו היפה ובוכה בהתרגשות. כי לא חזה החוזה בדמיונו צבאות-לציון עברים יפים מאלה – – כך. גם אני כותב הטורים בשעה תהומית זו קרוב לבכיה שכזו. בשום תנועת שחרור בעולם יש [צ"ל אין – פ"ג] תנאים ממיתים שכאלו וגבורה-בתפארת שכזו. ולנו המשוקעים בזה-בעלומינו בכצת הציונות, מטיף הליברליזמוס השאנן. בסביבתו האנטי-ציונית. תורה ציונית? – – [הפיזור במקור – פ"ג].¹⁰⁸

אמנם אהבה לפועלים העניים בשימון אפשר הלא למצוא גם באימה גדולה וירח, ושם גם אפשר למצוא סלחנות ורחמים לפועלים היורדים מן הארץ במשבר העלייה השלישית, שלא כמו תיעוב שהוא מגלה כלפי היורדים מן 'המעמד הבינוני' במשבר העלייה הרביעית.¹⁰⁹ עם זאת יש שינוי – האידיאליסטים מוצגים מול הרוב המתנכר: 'והן אלה הם רוב האומה, הרוב הזה שבשבילו יצאו בחורים-יקרים בהגנה הקדושה בימי ניקולי קיסר ואשר בשבילו אנו פושטים כאן צוארות במדבר. ...'¹¹⁰

ספר השירים חזון אחד הלגינות, שכבר הוזכר כהתקפה רבתי על ההנהגה הציונית ועל הנהגת תנועת הפועלים גם יחד, וחנן חבר מציג אותה כ'הביטוי הבשל הראשון ליצירה של שירה פוליטית בארץ-ישראל',¹¹¹ כולל גם התקפה על 'העם המליוני'. הוא חוזר בו על 'זה לעומת זה':

אנחנו מעטים מיישראל, שבט אחד לכבושים,

חלמנו: עם, הבא מים, ממעון אריות – ולא כא:

הוא חי למטה משקעון בשבעים מלכות הגויים.
טומן פנים בטליתות לבל יראה עלות צלקיו ...
הוא נותן מס ונותן דם בזכות הודקנות אצל מאזניו.¹¹²

הוא אמנם מתיימש מן העם כפי שעוצב בשנות הגלות, אך הוא תולה תקוות בגירסה מחודשת של 'החלוץ' (בנוסח הקומסומול) כדי 'להתמיד בהקמת רוזריבה ציונית מחודשת'.¹¹³ כלומר: 'העם המליוני' הוא לפי שעה רק חומר גלם להרחבת 'שבט החלוצים'.

כמה דברי סיכום

אורי צבי גרינברג היה המבטא הרגיש ביותר בתנועת הפועלים הארץ-ישראלית ובשירה הארץ-ישראלית למצבה הנואש של יהדות מזרח-אירופה. הוא חי בתחושה חריפה של הצורך הדחוף להצילה בדרך של עלייה ארצה. יחד עם זאת, הוא היה המבטא הנמרץ ביותר של רוח העלייה השלישית בימי העלייה הרביעית. משום כך היה בר פלוגתא של אלה שרצו להחליף את ערכי העלייה השנייה והשלישית בערכים אחרים. הוא תקף בצורה בוטה ביותר (דומני יותר מכל האחרים) את עולי גראבסקי, שבאו להמשיך בארץ-ישראל את המסורת הכלכלית חברתית של יהודי מזרח-אירופה וזאת למרות רגישותו הרבה לסבלות אותן שכבות חברתיות שעלייה זו באה מהן. הוא תקף בלא פחות להט את האופוזיציה השמאלית בתנועת הפועלים שערערה על הסוציאליזם הציוני הקונסטרוקטיבי. בעיניו היתה אופוזיציה זו אחד הביטויים של עליית גראבסקי. הנהגת תנועת הפועלים ראתה בו את אחד הפובליציסטים המזוהרים שלה והתעלמה מביטויי אי ההסכמה שלו אתה. במהלך העלייה הרביעית, על הגאות ועל המשבר שלה, התפתח אצלו קונפליקט פנימי (שמצא ביטוי מרתק גם בשירתו וגם בכתיבתו הפובליציסטית), בין נאמנותו ל'שבט החלוצים' הבונה בסבל רב את מלכות ישראל בארץ-ישראל ובין נאמנותו ל'העם המליוני' המתנוון תחת הצלבים' ואינו פונה ציונה. במהלך העלייה השלישית הוא מתאכזב מן 'העם המליוני' ומגלה אהבה גדלה והולכת ל'שבט החלוצים' ומחפש דרכים להעצימו, גם בעזרת מילואים מן הגולה.

הערות

1. 'לופבן, 'העלייה הרביעית', הפועל הצעיר, 33 (תרפ"ד, 20.6.1924), עמ' 4.
2. ד' גלעדי, הישוב בתקופת העלייה הרביעית, תל-אביב 1973, עמ' 38-39 [להלן: גלעדי].
3. שם, עמ' 39.
4. צ' אבן שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ-ישראל, ב, תל-אביב 1966, עמ' 123 [להלן: אבן שושן].
5. גלעדי, עמ' 121.

6. ראה: י' גבע, הפועל הצעיר בשנות העשרים: הדרך למסלגת פועלים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ה, עמ' 88-91, 215-225.
7. גלעדי, עמ' 41; וראה גם: ח' ארלוזורוב, 'להערכת העלייה הרביעית', כתבים, ג, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 110-112.
8. קונטרס, כרך יא, גיליון רלב (כ"ב אלול תרפ"ה, 11.9.1925); מ' ברסלבסקי, תנועת הפועלים הארץ-ישראלית, ב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 112; ראה גם גלעדי, עמ' 115-116.
9. ברסלבסקי, עמ' 126-127; אבן שושן, עמ' 102.
10. אבן שושן, עמ' 214-215, 227-228; גלעדי, עמ' 123-124; ראה גם דברי ב' כצנלסון בוועידה החמישית של אחדות-העבודה בי"ח בחשון תרפ"ז (26.10.1926) ובוועידה השלישית של ההסתדרות, בה' בתמוז תרפ"ז (5.7.1926). כתבי ב. כצנלסון, תל-אביב תש"ו, עמ' 29, 107-108.
11. אבן שושן, עמ' 209-210.
12. ד' בן-גוריון, 'לקראת הוועידה', קונטרס, כרך 14, גיליון רעט (ד' בחשון תרפ"ז, 12.10.1926), עמ' 7.
13. גלעדי, עמ' 121-122.
14. עם בואו הוא מודיע מעל דפי קונטרס, שבועונה של אחדות-העבודה: 'למאהבי מעבר לים: באתי לארץ בשלום. כתבתי: מערכת ה'קונטרס' יפו, תל-אביב (א"י). אורי צבי גרינברג. עתוני חוץ לארץ מבוקשים להעתיקה.' קונטרס, כרך 8, גיליון י' (קנג), ו' בטבת תרפ"ד (14.12.1923), עמ' 21.
15. זו הופיעה בביטאון האישי סדן וגם בקונטרס ובדבר.
16. זו נאספה ברובה בספריו אימה גדולה וירח (תרפ"ה), הנברות העולה (תרפ"ז), חזון אחד הלגינות ואנקריאון על קוטב העיזבון (תרפ"ח) וכן במחזור השירים 'מספרי טור מלכא' ושירי 'בשער בת רבים' שלא כונסו בספר.
17. נראה לי כי כמה מן הסימנים של העלייה הרביעית כבר ניכרו בשלב המאוחר של העלייה השלישית ומכאן שתגובתו של אצ"ג לעלייה הרביעית היתה מעודכנת עוד לפני שזו התחילה.
18. קונטרס, כרך 8, גיליון י' (קנג), ו' בטבת תרפ"ד (14.12.1923), עמ' 4-5.
19. רנב, חוברות לענייני הפועל במושבות, א' אדר א' תרפ"ד (פברואר-מארס 1924), עמ' 3.
20. א"צ גרינברג, אימה גדולה וירח, ספר פואמות, תל-אביב תרפ"ה, עמ' 46. וראה גם שם, עמ' 51.
21. 'ירושלים של מטה', 'התנצלות', הפועל הצעיר, השנה השבע-עשרה, גיליון 26-27, עמ' 8-6.
22. שם, עמ' 9.
23. 'מניפסט לכיטוי', סדן, א-ב (כסלו תרפ"ה, דצמבר 1924), עמ' ו.
24. הגיליון השני של סדן הוכתר בשם סדנא דארעא כדי לעקוף מכשולים חוקיים להוצאתו. בגיליון האחרון של סדן, שיצא בתרפ"ז, לא נמצא את אותה התרכזות בסכלם של יהודי מזרח אירופה.
25. 'מניפסט לכיטוי', עמ' ב.
26. שם, עמ' ג.

27. 'בלי שדי', סדן, א-ב (כסלו תרפ"ה, דצמבר 1924), עמ' יב.
28. 'המומנט שנתגלה', סדנא דארעא, נכתב בטבת-שבט תרפ"ה (ינואר-פברואר 1925), עמ' ב-ד.
29. 'מניפסט לביטוי', עמ' ג.
30. 'לאחר כל ההכרחיות להגירה [הפיוור במקור] אין כיום בכל א"י סכום של 500,000 יהודים'. 'לדידי', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' ט.
31. 'מספר הימים תקופה לאימה ולהגשמה משיחית', קונטרס, כרך יב, גיליון רנא (ה' באדר תרפ"ו, 19.2.1926), עמ' 8.
32. א"צ גרינברג, אימה גדולה וירח
33. שם, עמ' 4.
34. להערכתי נכתבה, או הושלמה, הפואמה ממש בתחילת תרפ"ה. בשוליה כתב: (תרפ"ה) והיא נתפרסמה לראשונה בהפועל הצעיר, י"ד בתשרי תרפ"ה (12.10.1924).
35. שם, עמ' 59-64.
36. בקונטרס, כרך 8, גיליון י' (קנט), כ"ז בשבט תרפ"ד (1.2.1924), עמ' 26 נתפרסמה מודעה המבשרת את הופעת הספר ואז אמורות היו להיכלל בו רק שתי פואמות. לפי המתכונת השנייה היו אמורות להיכלל בו תשע פואמות (אלה הרשומות בעטיפה הפנימית ו'קפיצת הדרך' אינה ביניהן). בסופו של דבר הופיע הספר באייר תרפ"ה, בהוצאת 'הדים' ונכללו בו עשר פואמות ש'קפיצת הדרך' היא האחרונה שבהן. ראה גם: ח' חבר, קטלוג התערוכה אורי צבי גרינברג במלאת לו שמונים, ירושלים תשל"ז, עמ' 61.
37. י' מולכו, 'ממפולת היהדות בפולין', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' כ [להלן: 'ממפולת היהדות בפולין'].
38. 'קרים תרפ"ה', קונטרס, כרך יב, גיליון רלד (ו' בתשרי תרפ"ו, 24.9.1925), עמ' 10.
39. שם, עמ' 10.
40. התחושה של הכרח בשינוי חד ומהיר של חיי יהודי מזרח אירופה מופיע אצלו גם בסיום עידן העלייה הרביעית: 'עצירותינו בגולה על אדמת הסלאווים עומדים [כך במקור] בדמדומי-הקץ: לגאולה זורחת או לשקיעה ח"ו', כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' ז.
41. 'ממפולת היהדות בפולין', עמ' כא.
42. שם, עמ' 10.
43. 'מניפסט לביטוי', עמ' ג.
44. ש' שילר, 'המציאות החדשה', הפועל הצעיר, 34 (תרפ"ד, 4.7.1924), עמ' 3-5.
45. י' לופבן, 'העליה הרביעית' (לעיל, הערה 1). והלא אצ"ג עצמו סבר כך בוויכוחו עם רבינוביץ שהובא לעיל ('קרים תרפ"ה', לעיל הערה 38).
46. 'הסתכלות בתוכנו', קונטרס, כרך יא, גיליון רלא (ט"ו באלול תרפ"ה, 4.9.1925), עמ' 9.
47. 'אודיסה דפלתניא ונאלעווקי"ס', סדנא דארעא, אדר תרפ"ה (מארס 1925), עמ' יג. מאלף שגם ליי"ח ברנר, ערב העלייה השלישית היו חששות דומים: '... היבוא מי שצריך לבוא? היוצר העובד העברי? ... האם לא יציפו את רחובותינו עכשיו פרצופים ידועים מכל הגיטאות, חלאת המין האנושי? האם לא יביאנו לכליה בעלי הדיסקוסיות שלנו, להבדיל?', 'משה הספרות', הוצאת הפועל הצעיר, ט' אייר תרע"ט (יוסף חיים ברנר כתבים, ד, תל-אביב תשמ"ה, 1509-1510).

48. 'הסתכלות בתוכנו' (לעיל, הערה 46), עמ' 9.
49. שם, עמ' 11.
50. 'אודיסה דפלשטינא ונאלעווקי"ס' (לעיל, הערה 47), עמ' טו.
51. שם, שם.
52. 'המושג שאינגו', סדנא דארעא, אדר תרפ"ה (מארס 1925), עמ' ו.
53. 'ה"יד' והעתונות הבוגדת', קונטרס, כרך יא, גיליון רל (ח' באלול תרפ"ה, 28.8.1925), עמ' 32.
54. 'בלי שדי' (לעיל, הערה 27), עמ' יא. גם חיים וייצמן, שמונה חודשים יותר מאוחר, בקונגרס הארבעה-עשר, השיב לדוברי 'עת לבנות' ודומיהם באותו נימוק של אורי צבי גרינברג: 'נכון, ישנם גרעונות במאזני הקבוצות ומושבי העובדים, אך אל תשכחו דבר אחד: ישנו הון בלתי נראה, אשר לא קרן היסוד משקיעתו, ישנה עבודה מעבר לגבולות היכולת, מרץ יתיר, רעב ומלריה – אלה הם סעיפים שאינם מופיעים בתקציב'. מובא אצל גלעדי, 168–169.
55. 'כאילו לא היה מאורע...', קונטרס, כרך יא, גיליון רכט (א' באלול תרפ"ה, 21.8.1925), עמ' 9.
56. 'מפולת היהדות בפולין' (לעיל, הערה 37), עמ' כד.
57. 'עד משבר', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' ה.
58. 'הסתכלות בתוכנו' (לעיל, הערה 46), עמ' 11.
59. 'יוסקציה' הסקציה היהודית במפלגה הקומוניסטית הסובייטית. 'לסדר תל-אביב', סדן, תמוז תרפ"ה, עמ' יג.
60. הכוונה לאינטרנציונל המקצועי באמשטרדם, ליתר דיוק כוונתו לאינטרנציונל השני – פ"ג.
61. 'למתן דיקטטורה רותנית', קונטרס, כרך יא, גיליון רלב (כ"ב באלול תרפ"ה, 11.9.1925), עמ' 9.
62. 'גלגל החזור', סדנא דארעא, אדר תרפ"ה (מארס 1925), עמ' יט.
63. 'אודיסה דפלשטינא ונאלעווקי"ס' (לעיל, הערה 47), עמ' טו.
64. 'מולכו, 'הדואט והפירמה', סדן, אב תרפ"ה (אוגוסט 1925), עמ' טו.
65. 'לדידי', סדן, תמוז תרפ"ה (יולי 1925), עמ' ט. וראה בהקשר זה גם את דברי בן-גוריון בא' בחשון תרפ"ז המובאים בהמשך.
66. גלעדי, עמ' 175.
67. שם, עמ' 180, 229.
68. שם, עמ' 180.
69. שם, עמ' 181.
70. 'תשובה לויכוח', כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 55–56. וכן שם, עמ' 393.
71. ט' קנטור, הרווע המקצועית, תל-אביב תשכ"ו, מובא בגלעדי, עמ' 192.
72. 'ביום ההסתדרות הששי', כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 60.
73. 'לקראת הועידה' (לעיל, הערה 12), עמ' 5–6.
74. 'בועידה החמישית של "אחדות העבודה"', כתבי ב. כצנלסון, עמ' 34.
75. 'ביום ההסתדרות הששי', שם, עמ' 62.
76. 'הקונגרס ולאחריו', שם, עמ' 166.

77. 'לסדר תל-אביב', סדן, תמוז תרפ"ה, עמ' יג-יד.
78. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 25.2.1927.
79. שם, 7.1.1927.
80. '[ארבע חוברות סדן...]', סדן, ה' בחשוון תרפ"ז, עמ' ב. וראה הערה 74.
81. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 6.5.1927.
82. 'מספר הימים' (לעיל, הערה 31), עמ' 10-11.
83. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 7.1.1927.
84. '... כאב הידיעה של אי-אפשרות ההגשמה הממלכתית במהירות הרצויה ושל קושי התחייה העברית ... הגיע כמעט לקרה-משווה של הטירוף', כלפי תשעים ותשעה, תל-אביב תרפ"ח, עמ' ה.
85. 'לקראת הועידה' (לעיל, הערה 12), עמ' 5.
86. גבע (לעיל, הערה 6), עמ' 245.
87. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 4.2.1927.
88. שם, 11.2.1927.
89. חזון אחר הלגינות, תל-אביב תרפ"ח. ראה גם: ח' חבר, ראשית התנכשותו של השיר הפוליטי בשירה העברית בארץ-ישראל, עבודת דוקטור, ירושלים 1984, עמ' 249.
90. סדן, ה', תל-אביב, חשוון תרפ"ז.
91. תהליך התהוות הקרע בין אצ"ג לתנועת הפועלים המאורגנת ראוי לדיון מפורט. מה שנאמר בסוגיה זו במאמר זה אינו אלא 'על חשבון'. אני מקווה לפרסם בקרוב מאמר מיוחד בנושא זה. דומני שההערות הרלוונטיות ביותר לעניין זה שנכתבו עד עתה – במסגרת של מחקר ולא במסגרת של פולמוס – הן בדוקטורט של חנן חבר.
92. חבר (לעיל, הערה 89), עמ' 102.
93. 'לדידי' (לעיל, הערה 65), עמ' ט.
94. 'אהבה ליהודי הנבזים' (מספרי: טור מלכא), הפועל הצעיר, י"ג בסיון תרפ"ה (5.6.1925), עמ' 16-17.
95. 'אצלנו בעולם', סדן, אב תרפ"ה, עמ' ה.
96. 'אחי, יהודי הפיאות', הנכרות העולה, תל-אביב תרפ"ו, עמ' כה.
97. 'עלי כספית זו', דבר, י"ג בכסלו תרפ"ז (19.11.1926).
98. 'נאלעווקיס בא"י! משמע שאי אפשר להיפטר מגלות, משום שבתוך תוכנו היא: חלק מן הגוף! גלות זו בחנונות הידועה, שאין לה אלהים בהחלט ...', 'אודיסה דפלשטינא ונאלעווקיס' (לעיל, הערה 47), עמ' יג.
99. 'קפיצת הדרך', אימה גדולה וירח, עמ' 62.
100. גם ברל כצנלסון משתמש במושג דומה לתיאור אותן תופעות: '... מלחמת המפלגות בימינו ברחוב היהודי קיבלה אופי דגנרטיבי ... מי שרואה את הנעשה עתה בורשה ... נתמוטטה ונחרבה תנועת פועלים יהודית כבירה בניו-יורק – זה יבין ... איזה חינוך רע, דגנרטיבי, נושאת בקרבה תנועת הפועלים היהודית ...', 'בויכוח על הדין-וחשבון של הועד הפועל' בוועידה השלישית של ההסתדרות (תל-אביב, ה' בתמוז תרפ"ז, 5.7.1927), כתבי ב. כצנלסון, ג, תל-אביב תש"ו, עמ' 111.
101. 'מניפסט לביטוי' (לעיל, הערה 23), עמ' ה-ו.

102. 'מספר הימים' (לעיל, הערה 31), עמ' 12.
103. 'אחי, בני עמי', כלב בית, תל-אביב תרפ"ט, עמ' יד.
104. 'המושג שאיננו' (לעיל, הערה 52), עמ' ו.
105. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 21.1.1927.
106. שם, 7.1.1927.
107. 'לתפיסת המצב אצלנו (מתוך הרצאה בכיתת-העם בתל-אביב)', אורי צבי גרינברג, מוסף לדבר, לח, גיליון שמ (כ"ו בתמוז תרפ"ו, 9.7.1926), עמ' 4.
108. 'ממגילת הימים ההם', דבר, 18.3.1927.
109. אימה גדולה וירח, עמ' 51.
110. 'ממגילת הימים ההם', 7.1.1927.
111. חבר (לעיל, הערה 89), עמ' 241.
112. חזון אחד הלגינות, עמ' כג. וראה גם שם, עמ' ט.
113. 'ממגילת הימים ההם', 21.1.1927.